

FTAMP 10.07.01:10.53.01

<https://doi.org/10.26577/JAPJ.2022.v104.i4.010>

С.К. Есетова^{1*}, А.М. Наширбекова², Т.А. Имангазиев¹,
А.А. Жусупов³, Н.М. Мусабекова⁴

¹Қайнар академиясы, Қазақстан, Алматы қ.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

³Еуразиялық технологиялық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

⁴«Торайғыров университеті» КЕАҚ, Қазақстан, Павлодар қ.

*e-mail: saltanat.yesetova@gmail.com

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРТІП ЭЛЕМЕНТТЕРІНІҢ ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ САНА

Қазіргі кезеңде табиғатпен қарым-қатынастың ретсіз дамуы жекелеген объектілердің, аумақтардың, елдердің ғана емес, бүкіл адамзаттың өміріне қауіп төндіріп отыр. Бұл – адамның материалдық және рухани мұқтаждықтарды қанағаттандыру барысында бүкіл табиғаттағы тіршілік иелерімен тығыз байланыста болатынынан шығып отырған мәселе. Яғни, жалпы алғанда, бүкіл адамзат өз дамуында өзінің мәдени ортасын құрып, білім мен еңбек және рухани тәжірибесін ұрпақтан-ұрпаққа таратып отырады. Қазіргі жағдайда мектеп қабырғасынан бастап университет деңгейіне дейінгі көлемде адамдардың экологиялық сауатын ашу жолымен экологиялық білім қоғамның ауқымды бөлігін қамтуы тиіс. Экологиялық білімнің бірегейлігі – оның аясында жаңа білім беру мақсаттары қойылып, жаңа амал-тәсілдердің қолданылауында. Осыған байланысты экологиялық білімнің аса маңызды бөлімін әрбір жеке адамның және бүкіл қоғамның экологиялық мәдениетін қалыптастыру ісі құрайды. Жоба бойынша жұмыс барысында тұжырымдамалық әдіс, статистикалық және салыстыру әдістері, тарихи-құқықтық әдіс, талдау (яғни анализ) және синтездеу әдістері, «үлкен деректерді» пайдалану әдісі қолданылды. Экологиялық сана-сезімді қалыптастыру экологиялық білім берумен тығыз байланысты. Қоршаған ортаға байланысты туындап жатқан проблемалар саны күннен-күнге артып отырғаны, олардың аймақтық немесе халықаралық сипатқа ие болуы немесе жалпы халықаралық қатынастарға кері әсерін тигізуі мемлекеттердің арасында барынша кең ынтымақтастық түзіп, халықаралық ұйымдардың мүддесіне сай келетін шараларды қолдануымызды талап етеді.

Құқықтық нормалардың сапасы экологиялық-құқықтық мәдениеттің деңгейіне, яғни қоғам өкілдерінің сол нормаларды біліп-түсінуіне әрі түсіндіруіне, сондай-ақ адамның экологиялық құқықтарын қолда бар құқықтық тәсілдердің барлығын қолданып қорғауға, күнделікті тіршілікте және кәсіби қызмет барысында экологиялық міндеттерді орнықты түрде орындауға дайын болу дәрежесіне байланысты болып келеді.

Халықтың экологиялық құқықтық санасы жоғары деңгейге дейін дамымайынша және қоғам өкілдерінің барлығы заңдарды іске асыруға қатыспайынша, қоршаған ортаға қатысты бағдарламалар мен заңдар мән-мағынаға ие болмайды деген қорытынды жасалды. Қоршаған ортаны ұтымды пайдалану проблемаларын шешу үшін бұл іске қоғамның барынша кең ауқымда қатысуының мәні зор. Ал азаматтардың осы үдеріске қатысуына мүмкіндік жасау үшін ақпарат тарату шешуші мәнге ие екені сөзсіз.

Түйін сөздер: экологиялық құқық тәртібі, табиғатты қорғау заңнамасы, құқықтық тәртіп, экологиялық құқық, экологиялық, экологиялық құқықтық сана.

S.K. Yesetova^{1*}, A.M. Nashirbekova², T.A. Imangaziyev¹, A.A. Zhussupov³, N.M. Musabekova⁴

¹Kainar Academy, Kazakhstan, Almaty

²Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

³Eurasian Technological University, Kazakhstan, Almaty

⁴NAO "Toraigyrov University", Kazakhstan, Pavlodar

*e-mail: saltanat.yesetova@gmail.com

Environmental consciousness in the structure of the elements of the environmental legal order

At present, the spontaneous development of relations with nature endangers the existence of not only individual objects, territories, countries, but also of all mankind. This is explained by the fact that a person is closely connected with wildlife through its material and spiritual needs, that is, humanity as a whole develops and creates a cultural environment on earth, passing on its labor and spiritual experience from generation to generation. In our current conditions, this education should cover a large part

of society through general environmental education of people from school walls to university walls. The uniqueness of environmental education lies in its new setting of educational goals, a new approach. In this regard, the most important goal of environmental education is the formation of an ecological culture of a person and society. During the work on the project, the conceptual method, statistical and comparative methods, the historical and legal method, the method of analysis and synthesis, the method of using "big data" were applied. The formation of ecological consciousness is closely connected with ecological education. The growing number of environmental problems, whether they are regional or international in nature or affect the international industry as a whole, require greater cooperation between states and action in the interests of international organizations.

The level of environmental and legal culture determines the quality of legal norms, their knowledge, understanding and interpretation in society, as well as the degree of readiness to protect human environmental rights by all legal means, to consistently fulfill environmental tasks in everyday life and professional activities. It is concluded that programs and laws on environmental protection are meaningless until the population has a developed environmental legal awareness and does not participate in the process of implementing the law.

Greater public participation can go a long way towards addressing environmental management issues. The dissemination of information is critical to enabling citizens to participate.

Key words: environmental law and order, environmental legislation, law and order, environmental law, environmentalism, environmental legal awareness.

С.К. Есетова^{1*}, А.М. Наширбекова², Т.А. Имангазиев¹, А.А. Жусупов³, Н.М. Мусабекова⁴

¹Академия Кайнар, Казахстан, г. Алматы

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

³Евразийский Технологический Университет, Казахстан, г. Алматы

⁴НАО «Торайгыров университет», Казахстан, г. Павлодар

*e-mail: saltanat.yessetova@gmail.com

Экологическое правосознание в структуре элементов экологического правопорядка

В настоящее время стихийное развитие отношений с природой ставит под угрозу существование не только отдельных объектов, территорий, стран, но и всего человечества. Это объясняется тем, что человек тесно связан с живой природой через ее материальные и духовные потребности, то есть человечество в целом развивается и создает на земле культурную среду, передавая свой трудовой и духовный опыт из поколения в поколение. В наших нынешних условиях это образование должно охватить большую часть общества путем всеобщего экологического просвещения людей от школьных стен до университетских. Уникальность экологического образования заключается в его новой постановке образовательных целей, новом подходе. В связи с этим важнейшей целью экологического образования является формирование экологической культуры человека и общества. В ходе работы над проектом были применены концептуальный метод, статистический и сравнительный методы, историко-правовой метод, метод анализа и синтеза, метод использования «больших данных». Формирование экологического сознания тесно связано с экологическим образованием. Растущее число проблем, связанных с окружающей средой, поскольку они носят региональный или международный характер или влияют на международную отрасль в целом, требует более широкого сотрудничества между государствами и принятия мер в интересах международных организаций.

От уровня эколого-правовой культуры зависит качество правовых норм, их знание, понимание и толкование в обществе, а также степень готовности защищать экологические права человека всеми правовыми способами, устойчиво выполнять экологические задачи в повседневной жизни и профессиональной деятельности. Сделан вывод о том, что программы и законы по охране окружающей среды бессмысленны до тех пор, пока население не обладает развитым экологическим правосознанием и не принимает участия в процессе реализации закона. Более широкое участие общественности может иметь большое значение для решения проблем рационального использования окружающей среды. Решающее значение для формирования у граждан возможностей для такого участия имеет распространение информации.

Ключевые слова: экологический правопорядок, экологическое законодательство, правопорядок, экологическое право, экологизм, экологическое правосознание.

Кіріспе

Табиғаттың жай-күйі цунами, су тасқыны, орман өрті, жер сілкінісі және басқа да табиғи апаттар сияқты әртүрлі белгілер арқылы көрініс табады. Қазіргі уақытта табиғатпен қарым-қатынастың стихиялық дамуы жеке объектілердің, аумақтардың, елдердің ғана емес, сонымен қатар бүкіл адамзаттың өмір сүруіне қауіп төндіруде. Бұл адамның материалдық және рухани мұқтаждықтарды қанағаттандыру барысында бүкіл табиғаттағы тіршілік иелерімен тығыз байланыста болатынынан шығып отырған мәселе. Яғни жалпы алғанда, бүкіл адамзат өз дамуы барысында өзінің мәдени ортасын құрып, білімі мен еңбек және рухани тәжірибесін ұрпақтан-ұрпаққа таратып отырады. Оқиғалардың өздігінен дамуын тоқтатуды, оларды басқару мәселесін шешуді біз тек білім арқылы ғана іске асыра аламыз. Ал біздің қазіргі жағдайда бұл білім мектеп қабырғасынан бастап университет қабырғасына дейінгі көлемде жалпы экологиялық білім беру арқылы қоғамның ауқымды тобын қамтуы тиіс. Экологиялық білім берудің бірегейлігі оның білім беру мақсаттарын жаңаша қоюында, жаңа көзқарас танытуда. Осыған байланысты экологиялық білім берудің ең маңызды мақсаты әрбір жеке адамның және жалпы қоғамның экологиялық мәдениетін қалыптастыру болып табылады (Васильчук 2017).

Стратегиялық жоспарлау жөніндегі мемлекеттік құжаттарда, мемлекеттік органдардың есептері мен ғылыми еңбектерде Қазақстандағы экологиялық құқықтың тиімділігінің төмен дәрежеде болып отырғанының бірден-бір себебі – қоғамның экологиялық және құқықтық мәдениетінің қазіргі жағдайы деген тұжырым жасалады. Бұл адамның қоршаған ортаға әсерінің субъективті құрамдас бөлігі, ол адамдардың экологиялық құқықтық нормаларға деген көзқарастарын, өздерінің экологиялық құқықтары мен міндеттерін білуін және ең бастысы күнделікті өмірде және кәсіби қызметте оларды үнемі қорғау және сақтау үшін әрекет етуге дайын болуының көрінісі. Сонымен қатар, өкінішке қарай, экологиялық және құқықтық мәдениеттің деңгейі әлі де төмен болып отыр, сондықтан барлық азаматтардың заманымызға сай экологиялық мәдениет шарттарын сақтауы өзекті мәселеге айналды. Осы мәселе Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексінде, сондай-ақ білім беру, тәрбие және ағарту мәселелеріне арналған заңдар мен нормативтік

құқықтық актілерде көрініс тапты. Экологиялық мәдениетті қалыптастыруға бағытталған тәрбиелік іс-шаралар мектепке дейінгі мекемелер жұмысының тиімділігінің, сондай-ақ еліміздегі білім берудің барлық деңгейлерін жүзеге асырудың маңызды өлшемдерінің бірі ретінде танылып отыр.

Еуразияның орталығындағы 2717,3 мың шаршы км құрайтын аумақты алып жатқан Қазақстанның табиғаты өте осал. Кең ауқымды экономикалық даму қоршаған ортаның дағдарысын туғызды. Бүгінде экологиялық ахуал теріс техногендік әсер салдарынан табиғи ортаның айтарлықтай бұзылуымен сипатталып отыр. Бұл табиғи ресурстардың толықтай немесе ішінара жойылуына, табиғи ландшафтар өнімділігінің төмендеуіне, топырақтың, жайылымдардың тозып, су жүйелерінің сарқылуына, жердің шөлейттенуіне (әсіресе Қазақстан аумағында), жылыжай әсерінің туындауына, қышқыл жауын-шашындар жаууына, озон қабатының бұзылуына және т.б. кері салдарларға әкеліп соқты. Осының барлығы қауіпті жаһандық үдерістер жағдайында адамды қоршаған ортаның ластануын және оның сапасының нашарлауын туғызып отыр, өз кезегінде қалыптасқан жағдай халықтың денсаулығына кері әсерін тигізіп, сонымен қатар экономикалық шығындарды туындатады, сондықтан экологиялық қауіпсіздік мемлекеттің стратегиялық міндеттерінің бірі болып табылады (Дмитриев 2006).

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан бергі кезең қоршаған ортаны қорғаудың және табиғатты пайдаланудың, экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің мүлдем жаңа мемлекеттік жүйесін құрып, қалыптастыру жылдары болды. Мемлекет қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану саласындағы мемлекеттік саясаттың қалыптасуы мен дәйекті жүзеге асырылуын белгілі бір дәрежеде қамтамасыз етті. Алайда Қазақстанда ондаған жылдар бойы және күні бүгінгі дейін табиғатты пайдалануда қоршаған ортаға жоғары техногендік жүктеме келтіретін шикізаттық жүйе басымдыққа ие болып отырғандықтан, өкінішке қарай, экологиялық жағдай әлі де түбегейлі жақсара қойған жоқ, еліміздің табиғи жүйелері құлдырап тұр.

Негізгі ұғымдарды анықтау тәсілдерінің алуан түрлілігі, кейде тіпті бір-біріне сәйкес келмеуі қоғам мен табиғи ортаның өзара әрекеттестігі саласындағы қоғамдық қатынастарды құқықтық тұрғыда реттеу туралы білімнің өсуіне кедергі келтіретін тұстар аз емес. Бұдан бөлек, заңда

өртүрлі түсіндірілетін ұғымдар мен терминдер болмауы тиіс. Сондықтан экологиялық зерттеулердің маңызды міндеттерінің бірі нормативтік құқықтық актілерде қолданылатын ғылыми тұрғыда негізделген экологиялық терминологияны қалыптастыру болып табылады. Бұл орайда «экологиялық тәрбие», «экологиялық білім беру», «экологиялық ағарту», «экологиялық сана», «экологиялық мәдениет» ұғымдарына қатысты түрлі көзқарастарды бөліп көрсету қажет. Бұл ұғымдардың барлығы бір-бірімен тығыз байланысты болып табылады.

Материалдар мен әдістер

Жобамен жұмыс жасаудың осы кезеңінде келесі ғылыми әдістер қолданылды: табиғатты қорғау заңнамасының нормаларын талдаудағы тұжырымдамалық әдіс; экологиялық саясатты анықтау мен салыстырудағы статистикалық және салыстырмалы әдістер; тарихи-құқықтық әдіс; талдау және синтездеу әдістері; «үлкен деректерді» пайдалану әдісі. Азаматтар өмірінің көптеген аспектілерін цифрландыру деректердің кең ауқымына қолжетімділік беруде. Жаһандық желілер кеңістік пен шекаралар туралы дәстүрлі ұғым-түсініктерді өзгертіп, ғалымдарға алыс қашықтықтағы адамдарды бақылауға және олармен байланысуға мүмкіндік туғызып отыр. Өртүрлі әдіснамалық мектептер осы әлеуетті пайдалануға ұмтылады.

Әдебиеттерге шолу

Рябов А.А. «Экологиялық білім беру проблемалары» мақаласында «...қоршаған орта саласындағы тәрбие, білім беру арасындағы белгілі диалектикалық байланыс» бар екендігіне назар аударып, «... қоғамның табиғи ортаға деген ғылыми көзқарастарын (экологиялық сана, экологиялық этика және т.б.) экологияландырудың бұл нысандары біртұтас әрі кешенді түрде қарастырылуы тиіс» дейді. «Білім беру – жүйеленген білім мен біліктерді меңгеру үдерісі әрі нәтижесі» болса, «экологиялық білім беру дегеніміз – қоғам мен қоршаған ортаның өзара байланысы туралы жүйелі білімді меңгеру үдерісі мен нәтижесі», «экологиялық ағарту – жастардың бойында табиғатқа деген сүйіспеншілік пен қамқорлықты тәрбиелеу», ал «экологиялық тәрбие дегеніміз жалпы білім берудің негізі, оның мақсаты жан-жақты әрі үйлесімді дамыған жеке тұлғаны қалыптастыру болып табылады» (Тюльпанов 2020).

Шмейдер А.А. «Экологиялық білім берудің мәні мен жалпы тәсілдері: оның міндеттері мен мақсаттары» атты еңбегінде экологиялық білім беруді оқушылардың құндылықтарының белгілі бір шкаласын өзірлеуді және олардың бойында адамның мәдениетпен және биофизикалық ортамен қарым-қатынасын түсіну және дұрыс бағалау қабілеті мен ұмтылысын ояту мақсатында кейбір идеяларды нақтылауды қамтитын үдеріс ретінде анықтайды (Gupta 2014 : 147–160).

1974 жылы ЮНЕСКО-ның ұлттық комиссиясы Финляндияның Ямми қаласында ұйымдастырған экологиялық білім беру семинарында мынадай анықтама ұсынылды: «Экологиялық білім беру дегеніміз – экологиялық мақсаттарға жету жолдарының бірі. Ол жеке білім саласы да, тәуелсіз зерттеу объектісі де болып табылмайды, ол үздіксіз біліктілікті арттыруды қоса алғанда, толық білім беру аясында жүзеге асырылуы тиіс» (Савватеева 2019: 32-36).

Алайда кейіннен экологиялық ағарту (немесе қоршаған орта туралы білім) ұғымы сирек қолданыла бастады. Ол «экологиялық білім беру», «экологиялық тәрбие» ұғымдарын алмастыра бастады.

Бірқатар авторлар экологиялық білім мен экологиялық тәрбиеге анықтама бере отырып, оларды өзара байланысты, бірақ бірін-бірі алмастырмайтын ұғымдар деп санайды. Яғни бұл жерде экологиялық тәрбиені әлеуметтік-психологиялық тұрғыда табиғатқа ықыласпен қарау ұстанымын дамытуға бағытталған шаралар жүйесі, ал экологиялық білім беруді табиғатты ұтымды пайдалану және қоршаған ортаны қорғау теориясы мен тәжірибесін меңгеруге бағытталған оқыту жүйесі деп түсінген жөн.

Экологиялық білім беру мәселесін талдай отырып, О.В. Устьянцева экологиялық мәдениетті, экологиялық білім беру, тәрбиелеу және ағарту жүйесін қалыптастыру үдерісінің ең маңызды қатынастырушы буыны азаматтық қоғамның экологиялық санасы мен оның құқықтық негізі болып табылады деген қорытындыға келеді (Устьянцева 2010 : 42 – 47). Қоғамның экологиялық құқықтық санасы – экологиялық құқықтың құрылымдық элементі, ол қоғамның экологиялық мүдделерімен тығыз байланысты болып табылады. Экологиялық сананың жоғары деңгейі адам мен қоғамның табиғатпен ұтымды әрі ұқыпты қарым-қатынас түзуін қамтамасыз етеді.

Нәтижелер және талқылау

Қазақстанда «экологиялық білім беру» және «экологиялық тәрбие» ұғымдары алғаш рет 1997 жылы Қазақстан Республикасының «Қоршаған ортаны қорғау туралы» Заңында пайда болды, ондағы бір тарау «Қоршаған ортаны қорғау саласындағы экологиялық білім және тәрбие, ғылыми зерттеулер» деп аталды. Атап айтқанда, 73-бапта: «Үздіксіз экологиялық тәрбие мен білім беру қоғамның экологиялық мәдениетін көтеру, мамандардың кәсіби даярлығын жүзеге асыру мақсатында мектепке дейінгі, жалпы орта, кәсіптік-техникалық, арнаулы және жоғары білім берудің, мамандарды қайта даярлаудың және олардың біліктілігін арттырудың бүкіл процесін қамтиды, экологиялық тәрбие мен білім берудің жалпы және үздіксіз жүйесі орнаған. Тұрғындар арасында экологиялық білім туралы ақпаратты таратуды мемлекеттік органдар мен қоғамдық бірлестіктер бұқаралық ақпарат құралдары арқылы және заңға қайшы келмейтін басқаша нысандарда жүзеге асырады» делінген (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z970000160>).

Сонымен қатар бұл заңда экологиялық тәрбие мен қоршаған ортаны қорғау саласындағы білім берінің міндетті талаптары айқындалған: әмбебаптық және үздіксіздік; халық арасында экологиялық білімді тарату; бейіні мен меншік нысанына қарамастан білім беру ұйымдарында экологиялық пәндерді міндетті түрде оқыту; басшылар мен мамандарды кәсіби экологиялық даярлықтан өткізу (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z970000160>).

2007 жылы Қазақстан Республикасының жаңа Экологиялық кодексі қабылданып, онда экология саласындағы тәрбие, білім беру және ағарту ісінің басты мақсаты қоршаған ортаны саналы түрде қабылдау, табиғатты аялау, оның

байлығын ұтымды пайдалану, табиғи ресурстарды қалпына келтірудің маңыздылығын түсіну қажеттілігіне адамның сенімін қалыптастыру болып табылады деп жарияланды (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2100000400>). Қазіргі жағдайда экологиялық білім мен тәрбие қоғам мен табиғаттың өзара әрекетін үйлестіру үдерісінің бірден-бір негізін құрап отыр. Экологиялық білім беруді экологиялық талаптарды, тыйымдар мен шектеулерді сақтау қажеттілігін ғана емес, сонымен бірге қоршаған ортаға жанашырлықпен қарауды дамыту мақсатында адамдардың сезіміне, көзқарастарына әсер етудің түрлі тәсілдері деп түсіну керек.

Бұл Кодекстің ерекшелігі 12-бөлімде экологиялық құқықтық сана саласындағы негізгі ұғымдардың бекітілгені болды (1-сурет) (<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K210000040>).

Сонымен, қоғамның белгілі бір бөлігінің жаһандық экологиялық проблемалардың бар екенін ұғынуы, дүниежүзілік қоғамдастықтың оларды мойындауы және оларды шешуге дайын болуы қоғам өкілдерінің экологиялық құқық пен заңнаманың маңыздылығын түсінуінің ғана емес, экологиялық нормаларды тікелей сақтауын, азаматтар мен олардың бірлестіктерінің қоршаған ортаны сақтауға, қалпына келтіруге бағытталған мақсатты іс-шараларға қатысуының бірден-бір шарты болып табылады. Экологиялық білім беру ең алдымен қоғам мен табиғаттың өзара әрекеттесуі саласындағы білім, білік және дағдылар жүйесін қалыптастыруға, қоғамның табиғатпен өзара әрекеттесуінің теориясы мен қолданбалы аспектілерін меңгеруіне бағытталса, экологиялық тәрбие табиғатты қорғау мәселелеріне жауапкершілікпен қарау, экологиялық құқықтық нормаларды сақтау, осыған байланысты қызметті белсендіруге бағытталады.

1-сурет – Экологиялық құқықтық сананың құрылымы

Қоғам мен қоршаған ортаның өзара әрекеттесуінің салдарлары – жаһандық проблема, олар адамның қоршаған ортасының өзгеруіне апарып соғатын бірден-бір әрекет болып табылады. Осы әрекеттің нәтижесінде адамның өміріне қауіп төндіретін екі үдеріс айқындалады: тіршілік ету ортасының ластануы және ресурстардың сарқылуы.

2002 жылы қабылданған Қазақстан Республикасындағы экологиялық білім беру тұжырымдамасы негізінде мынадай қорытындыға келеміз. Экологиялық білім берудің тиімді жүйесі экономика мен қоғамның орнықты дамуын қамтамасыз етудің негізгі құралдарының бірі болып табылады. Қазіргі заманда дамыған елдердің экономикасының дамуында орын алған үрдістердің ішінде экологиялық апаттардың алдын алудың қалыптасып жатқан негіздерін атап айтсақ: тұтынылатын ресурстар деңгейін біртіндеп төмендету, ресурс үнемдейтін технологияларды енгізу, қалдықтарды кәдеге жарату және ластануды болдырмауда қосымша құнды ұлғайту. Орнықты даму принциптері экологиялық капиталдың белгілі бір қорларын: құнарлы топырақты, таза ауаны, озон қабатын, генетикалық биологиялық алуан түрлілікті сақтап, болашақ ұрпаққа табыстап беруді көздейді. Бұны экономиканың жоғары технологиялық тиімді секторларын жан-жақты ынталандыру арқылы жүзеге асыруға болады, ол үшін ең алдымен табиғатты пайдалану және әкімшілік басқарудың барлық салаларындағы мамандардың экологиялық даярлығы сапасымен айқындалады (https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U030001241_).

Еліміздің экологиялық білім беру жүйесі заңда белгіленген экологиялық нормалар мен стандарттарға сәйкес шешімдер қабылдауға және әрекет етуге қабілетті адамдарға қажетті білім кешенін меңгертумен қатар олардың мінез-құлық стереотиптерін қалыптастыруға, дамытуға және бекітуге арналған. Экологиялық білім жалпы білім беру жүйесінің бір бөлігі болып табылады, дегенмен оны дамытудың нормативтік-құқықтық, ұйымдастырушылық, ғылыми, оқу-әдістемелік, ақпараттық, материалдық-техникалық құрамдастарын құруды қамтамасыз ететін арнайы шараларды әзірлеу қажет.

Экологиялық-құқықтық білім беру мемлекеттің құқықтық реттеу және қоршаған ортаны қорғау саласындағы қызметінің дербес саласы әрі осы саладағы мемлекеттік басқару қызметтерінің бірі болып табылады. Осы бағыт ая-

сында экологиялық заңгерлерді даярлау міндеті ғана емес, сонымен қатар жалпы әрі аса маңызды салалар болып табылатын экологиялық білім мен экологиялық мәдениетті қалыптастыру, болашақ заңгерлердің азаматтық қасиеттерін тәрбиелеп-қалыптастыру міндеті шешіледі. Экологиялық тәрбиені құқықтық тәрбиенің бір түрі ретінде қарастыру керек. А.С. Ибраеваның пікірінше: «Құқықтық тәрбие – мемлекеттің, қоғамдық ұйымдардың, жекелеген азаматтардың заң тәжірибесін табыстап беру жөніндегі мақсатты қызметі; құқықтық нормалардың сақталуын, орындалуын және қолданылуын қамтамасыз ететін белгілі бір жағымды ұғым-түсініктерді, көзқарастарды, құндылық бағдарларды, ұстанымдарды қалыптастыру мақсатында адамның санасы мен мінез-құлқына жүйелі әсер ету» (Ибраева 2008: 324).

Құқықтық сана мен экологиялық сананың байланысын көрсете отырып, оларды бөлек топтастырғанда, экологиялық сананың құқықтық санамен тікелей байланысты екенін көреміз. Құқықтық сана дегеніміз – қоғамдық және жеке сана саласына жататын жоғары дамыған құбылыс. Экологиялық құқықтық сана дегеніміз – экологиялық қатынастарды, табиғатқа әсер етудің нысандары мен әдістерін реттейтін қолданыстағы экологиялық-құқықтық нормаларға және құқықтық қорғау объектісі ретінде табиғатқа қоғамның көзқарасын білдіретін бағалау сезімдерін құқық тұрғысынан реттеу туралы экологиялық-құқықтық көзқарастар, ұғым-түсініктер жүйесі. Ол адамдардың экологиялық тұрғына маңызды тәртібіне, олардың белгілі бір шешімдерді қабылдау себептеріне айтарлықтай әсер етеді және адамның, әлеуметтік топтың экологиялық және құқықтық ақпаратты қабылдауымен, түрлі экологиялық және құқықтық құбылыстармен – экологиялық заңдармен, оның нақты нормаларының талаптарымен, құқық қорғау органдарының қызметіне белгілі бір көзқарастың болуымен байланысты болып келеді.

Сонымен қатар экологиялық құқық құнды нормативтік қызметті де атқарады, нақты айтқанда, экологиялық құқықтық нормалар адамның сеніміне, оның бағыт-бағдарлары мен ұстанымдарына, сезімдері мен эмоцияларына әсер етеді. Экологиялық-құқықтық нормалар адамның санасы мен эмоциясына ғана емес, оның еркіне де әсер етіп, оны құқыққа сай тәртіпті болуға ынталандырады, заңға қайшы, экологиялық тұрғыдан бұрыс мінез-

құлыққа тыйым салады. Сондай-ақ құқықтық сананың да, экологиялық құқықтық сананың да болжамдық қызмет атқаратынын, шындықтың дамуынан озып отыру қабілетін иеленетінін атап өткен жөн. Тиісті экологиялық және құқықтық көзқарастар дамыса, қолданыстағы заңнамадан озып, оның дамуын ынталандыруы мүмкін.

Экологиялық-құқықтық сананы талдау үшін құқықтық сананың құқықтық идеология және әлеуметтік-құқықтық психология сияқты құрылымдық элементтерін (жақтарын) бөліп көрсету маңызды болып табылады. Құқықтық идеология қоғамдық дамудың қажеттілігін объективті түрде пайымдау болып табылады, ол заңдылық, әділеттілік, теңдік, құқықтар мен міндеттер бірлігі деген құқықтық категориялар шеңберінде жүйеленген ұғым-түсініктерге негізделеді. Бұл орайда әлеуметтік-психологиялық компоненттерді ескермей, құқықтық идеялар мен идеологияның қағидаттарын тану және қалыптастыру үдерісін жүзеге асыру мүмкін емес.

Қоғамдық экологиялық құқықтық сана экологиялық құқықтық шынайы жағдайдың жекелеген елеусіз көріністерінен едәуір кең ауқымда пайымдалады, яғни ол жалпылама сипатқа ие, басқа сөзбен айтқанда, ол жекелеген адамдардың емес, бүкіл қоғамның мүдделеріне қатысты жалпы заңдылықтарды басшылыққа алады. Жеке және топтық экологиялық құқықтық санада адамның жеке және топтық өмір сүру саласын қамтитын экологиялық және құқықтық шынайы жағдайдың аспектілері көрініс табады. Қоғамдық экологиялық-құқықтық сана жеке және топтық сананың ішінара көрінісі ғана болып табылады. Қоғамдық, топтық және жеке санадағы экологиялық және құқықтық білімнің көлемі мен тереңдігі әртүрлі. Қоғамдық экологиялық-құқықтық сана жеке адамның экологиялық-құқықтық санасына ықпал етіп, оның қалыптасуына қатысады, адамның қажетті экологиялық-құқықтық білім беріп, оны экологиялық-құқықтық мәдениетке кіріктіреді.

Экологиялық сананың қалыптасуы экологиялық тәрбиемен тығыз байланысты. Экологиялық білім беру саласындағы әртүрлі елдердің күш-жігерін үйлестіруді Біріккен Ұлттар Ұйымының Білім, ғылым және мәдениет мәселелері жөніндегі ұйымы (UNESCO) жүзеге асырады. UNESCO қолдауымен өткізілетін барлық халықаралық конференцияларда экологиялық білім беру мектепке дейінгі ұйымдардан бастап жоғары оқу орындарына және қайта даярлау

жүйесіне дейінгі білім беру бағдарламаларының құрамдас бөлігі ғана емес, сонымен қатар қоғамның қоғамдық сананың және жеке адамдардың экологиялық тәртібінің дамуына ықпал етудің барлық нысандары болып табылатыны туралы тұжырым расталады (<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000377362>).

Дамушы елдерде туындайтын көптеген экологиялық мәселелер сол елдердің жеткіліксіз дамымағандығымен байланысты болып табылады. Миллиондаған адамдардың өмір сүру үшін қажетті ең қарапайым жағдайлары жоқ, яғни тұрғын үй және білім салаларын былай қойғанда, азық-түлік пен киім-кешек, медициналық қызмет көрсету және тазалық сақтау құралдары да жеткіліксіз. Сондықтан дамушы елдер қоршаған ортаның сапасын сақтау және жақсарту қажеттілігін ескере отырып, бар күш-жігерін қоршаған ортаны орнықты дамытуға бағыттауы тиіс. Осы мақсатта өнеркәсібі дамыған елдер өздері мен дамушы елдер арасындағы алшақтықты жоюға күш салғаны жөн. Өнеркәсіптік тұрғыда дамыған елдердің экологиялық проблемалары негізінен индустрияландыру және технологиялық даму үдерісімен байланысты болып табылады.

Қоршаған ортаны қорғау саласындағы проблемалар негізінен халықтың табиғи өсімінен туындайды, ал ол мәселелерді шешу үшін тиісті жағдайларда тиісті саясатты жүргізіп, тиісті шараларды қабылдау қажет.

Қоғамның ілгерінді дамуының қозғаушы күші болып табылатын адамдар өздерінің қажырлы еңбегімен қоғамның әл-ауқатын жақсарту жолында ғылым мен техниканы дамытып, үнемі қоршаған ортаны өзгертіп отырады. Қоғамдық прогресс пен өндірістің, ғылым мен техниканың дамуымен қатар адамның қоршаған орта сапасын жақсарту қабілеті де күн сайын артып келеді. Бүгінде біз өз қызметіміздің қоршаған ортаға тигізетін әсеріне баса көңіл бөле отырып, бүкіл әлем болып іс-әрекеттерімізді осы тұрғыда реттеуге бет бұратын тарихи кезеңге келдік. Надандығымыз немесе немқұрайлылығымыздың салдарынан біз өмір салтымыз бен әл-ауқатымызға қарай жер бетіндегі қоршаған ортаға орасан зор әрі орны толмас зиян келтіруіміз ықтимал. Керісінше, өз біліміміз бен ақылға қонымды тәсілдерді неғұрлым толық қолдансақ, өзіміздің және ұрпақтарымыздың мұқтаждықтары мен үмтылыстарына барынша сәйкес келетін ортада жақсы өмір сүре аламыз. Алдымызда қоршаған

ортаның сапасын жақсарту және өмір сүру үшін барынша жақсы жағдай жасау келешегі тұр.

Табиғат әлемінде еркіндікке ие болу үшін адам өз білімін табиғат заңдарына сәйкес жақсы орта құруға жұмсауы тиіс. Қазіргі және болашақ ұрпақ үшін адамның қоршаған ортасын қорғау әрі жақсарту маңызды мақсатқа айналды.

Адамды қоршаған орта саласындағы бұл мақсатқа қол жеткізу үшін азаматтар мен қоғамдар, сондай-ақ барлық деңгейлердегі кәсіпорындар мен мекемелер өз жауапкершілігін мойындауы әрі оған күш жұмсауда бірігуі қажет. Барлық кәсіпорын басшылары мен мамандары, жеке тұлғалар, сондай-ақ түрлі ұйымдар мүмкіндіктерін барынша пайдаланып, ортақ күш-жігер жұмсай отырып, болашақ әлемнің табиғи ортасын жасауы тиіс. Жергілікті билік органдары мен ұлттық үкіметтер адамды қоршаған ортаны қорғау саласындағы ауқымды саясаттың жүзеге асырылуы және осы салада өз құзыреті шегінде атқаратын қызметі үшін зор жауапкершілікті көтеретінін түсініп, пайымдауы тиіс. Адамзатты ресурстармен қамтамасыз ету үшін осы саладағы өз міндеттерін орындайтын дамушы елдерді қолдау үшін халықаралық ынтымақтастық қажет.

Аймақтық немесе халықаралық сипатта болсын немесе тұтастай алғанда халықаралық өнеркәсіпке әсер ететін экологиялық проблемалар санының артуы мемлекеттер арасындағы ынтымақтастықты кеңейтуді және халықаралық ұйымдардың мүдделеріне сай әрекет етуді талап етеді.

БҰҰ-ның Қоршаған орта жөніндегі конференциясында қабылданған Стокгольм декларациясының 19-қағидасына сәйкес: адамдардың, кәсіпорындардың және жалпы қоғамның қоршаған ортаны қорғау және жақсарту саласында саналы түрде әрекет етуіне, осы салада дұрыс тәртіп орнату мақсатында қоршаған ортаны қорғау шеңберін кеңейту үшін халықтың ең төменгі деңгейдегі бөлігін ескере отырып, өскелең ұрпақты, сондай-ақ ересектерді қоршаған ортаны қорғау мәселелері бойынша оқытудың маңызы зор. Сонымен қатар қоршаған ортаның барлық аспектілері жеке тұлғамен байланысты болып табылатындықтан, адамның жан-жақты дамуына мүмкіндіктер туғыза отырып, қоршаған ортаның жағдайын нашарлатуға жол берілмеуін қамтамасыз ету үшін, бұқаралық ақпарат құралдарының қоршаған ортаны қорғау және жақсарту қажеттігі туралы білімді таратуы маңызды болып табылады.

Құқық теориясының құқықтық мәдениеттің қызметіне қатысты қазіргі жетістіктеріне сүйене отырып, экологиялық-құқықтық мәдениеттің әлеуметтік мәні зор бірқатар қызметін бөліп көрсетуге болады. Олардың ең маңыздылары: танымдық (экологиялық құқық нормаларын мойындау арқылы жеке құзыреттіліктерді қалыптастыру); профилактикалық (экологиялық құқық бұзушылықтардың себептерін жою); табиғатты қорғау (бұл адамдардың экологиялық құқық нормаларын жақсы меңгеріп, саналы түрде жүзеге асыруы есебінен осы нормалардың тиімділігін арттыруды білдіреді) (Сосунова 2008: 346).

Экологиялық және құқықтық мәдениет деңгейі осы нормалардың сапасын, қоғамның оларды біліп-түсінуін және түсіндіруін, сондай-ақ адамның экологиялық құқықтарын заңға сай тәсілдермен барлық қорғауға, күнделікті өмірде және кәсіби қызметте экологиялық міндеттерді тұрақты түрде орындауға дайындығының дәрежесін айқындайды.

Экологиялық-құқықтық мәдениеттің дербес мәнінің ерекшелігі – «қоғам – табиғат» жүйесінде қажетті тепе-теңдікке қол жеткізу үшін адамдардың экологиялық санасын қалыптастыру жеткіліксіз. Азаматтарда өз тәртібін «табиғат үшін пайдалы» деген кездейсоқ түсініктер негізінде емес, қолданыстағы экологиялық құқық нормаларына сүйеніп реттеуге мүмкіндік беретін экологиялық құқықтық сана қалыптасуы маңызды болып табылады. Шындығында, ауқымы қауіпті дәрежеге жетіп отырған экологиялық экстремизм де оны қолдаушылардың дамыған экологиялық санасына негізделген. Оны қоршаған ортаға әсер етудің қоғамға қолайлы тәжірибесінен ерекшелендіретін бірден-бір нәрсе – оның заң нормаларына сәйкес келмеуі.

Қорытынды

Экологиялық тәрбие мен білім беру қоршаған орта саласындағы білім беру жүйесінде орнықты дамудың негізгі әрі қажетті шарттарының бірі болып табылады. Осы мәселенің мақсаттарын белгілеуде ең алдымен жергілікті контекстегі ғылыми деректерді пайдаланып және осы саладағы мамандарды кәсіби тұрғыда даярлауға ерекше назар аудара отырып, халықтың барлық топтарының қоршаған орта мәселелері бойын-

ша сауатын ашуға, білім алуға және осы салада дамуға қол жеткізуін қамтамасыз етуге және барлық оқу бағдарламаларына қоршаған орта және даму саласындағы тұжырымдамаларды енгізу қажеттілігіне назар аударылады. Орнықты дамудың имманентті құрамдас бөлігі болып табылатын экологиялық білім оның барлық негізгі ережелерін айқын немесе елеусіз түрде өмірге енгізіп, мақсатқа жетудің ең маңызды құралдарының бірі ретінде ерекшеленеді.

Сонымен, халықтың экологиялық құқықтық санасы дамымайынша және ол заңды жүзеге асыру үдерісіне қатыспайынша, қоршаған ортаны қорғау жөніндегі бағдарламалар мен заңдар ешбір мән-мағынаға ие болмайды деген

қорытындыға келдік. Қоршаған ортаны ұтымды пайдалану мәселелерін шешуге қоғамның кең ауқымда қатысуын қамтамасыз етудің маңызы зор. Ал азаматтардың бұл іске қатысуына мүмкіндік жасау үшін ақпарат тарату маңызды болып табылады.

Алғыс, мүдделер қақтығысы

Жарияланым Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыру бөлінген ИРН АР14872548 «Қазіргі экологиялық құқықтық тәртіп: қазақстандық кейс» тақырыбындағы ғылыми-зерттеу жобасын іске асыру аясында орындалды.

Әдебиеттер

Васильчук Ю.В. Правовые основы экологического образования и воспитания // Вестник ТвГУ. Серия «Право». – 2017. – №1.

Дмитриев П.С., Лысакова Т.Н., Белецкая Н.П., Денисова Г.В. Концепция экологического образования Республики Казахстан, как основа решения стратегических и тактических задач природопользования // Вестник КГУ. – 2006. – №46.

Тюльпанов Ф.М. Правовые проблемы экологического права // Вестник Уральского института экономики, управления и права. – 2020. – №1(50). – <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovye-problemy-ekologicheskogo-prava>

Gupta N. Environmental Awareness Policies and its Effectiveness: A Study of Ludhiana City (India). // Environment and Urbanization ASIA. – 2014. – №5(1). – Pp. 147-160. – <https://doi.org/10.1177/0975425314521547>

Савватеева О.А., Авдошкина Е.В., Горячева Я.А., Храпунова Е.М. Экологическое просвещение и воспитание детей младшего школьного возраста // Международный журнал экспериментального образования. – 2019. – №6. – С.32-36. – URL: <https://expeducation.ru/ru/article/view?id=11919>

Устьянцева О.В. Экологическое образование в системе экологического правопорядка // Гражданин и право. – 2010. – №9. – С. 42 -47.

Қоршаған ортаны қорғау туралы Күшін жойған Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 15 шілдедегі N 160 Заңы. Күші жойылды – Қазақстан Республикасының 2007.01.09. N 212 Кодексімен <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z970000160>

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯ КОДЕКСІ Қазақстан Республикасының 2021 жылғы 2 қаңтардағы № 400-VI ҚРЗ Кодексі. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K210000400>

Қазақстан Республикасының 2004-2015 жылдарға арналған экологиялық қауіпсіздігі тұжырымдамасы туралы Күшін жойған Қазақстан Республикасы Президентінің 2003 жылғы 3 желтоқсандағы N 1241 Жарлығы. Күші жойылды – Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 13 сәуірдегі № 47 Жарлығымен <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U030001241>

Ибраева А.С. Теория государства и права. – Алматы: Жеті Жарғы, 2014. – 324 с.

Learn for our planet: a global review of how environmental issues are integrated in education. – <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000377362>

Сосунова И.А. Экологическая культура как основа образования для устойчивого развития // Вестник Международной академии наук. – М., 2008. – 346 с.

References

Vasil'chuk YU.V. Pravovyye osnovy ekologicheskogo obrazovaniya i vospitaniya. Vestnik TvGU. Seriya «Pravo». – №1. – 2017.

Dmitriyev P.S., Lysakova T.N., Beletskaya N.P., Denisova G.V. Kontseptsiya ekologicheskogo obrazovaniya Respubliki Kazakhstan, kak osnova resheniya strategicheskikh i takticheskikh zadach prirodnopol'zovaniya. Vestnik KGU. №46. – 2006.

Tyul'panov F.M. Pravovyye problemy ekologicheskogo prava. Vestnik Ural'skogo instituta ekonomiki, upravleniya i prava. 2020. №1(50). – <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovye-problemy-ekologicheskogo-prava>

Gupta N. Environmental Awareness Policies and its Effectiveness: A Study of Ludhiana City (India). –Environment and Urbanization ASIA. – 2014. №5(1). – Pp. 147-160. – <https://doi.org/10.1177/0975425314521547>

Savvateyeva O.A., Avdoshkina Ye.V., Goryacheva YA.A., Khrapunova Ye.M. Ekologicheskoye prosveshcheniye i vospitaniye detey mladshego shkol'nogo vozrasta. Mezhdunarodnyy zhurnal eksperimental'nogo obrazovaniya. 2019. – № 6. – S. 32-36. – URL: <https://expeducation.ru/ru/article/view?id=11919>

Ust'yantseva O.V. Ekologicheskoye obrazovaniye v sisteme ekologicheskogo pravoporyadka. Grazhdanin i pravo. 2010. – №9. – S. 42 – 47.

Ob okhrane okruzhayushchey sredy. Zakon Respubliki Kazakhstan ot 15 iyulya 1997 goda N160. (Utratil silu). – https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z970000160_

Ekologicheskyy kodeks Respubliki Kazakhstan. – Kodeks Respubliki Kazakhstan ot 2 yanvarya 2021 goda №400-VI ZRK. – <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2100000400/links#to>

Kontseptsiya ekologicheskogo obrazovaniya Respubliki Kazakhstan, Prikaz Ministerstva obrazovaniya i nauki Respubliki Kazakhstan ot 25 sentyabrya 2002 goda №697

Ibrayeva A.S. Teoriya gosudarstva i prava. – Almaty: Zheti Zhargy. – 2014. – 324 s.

Learn for our planet: a global review of how environmental issues are integrated in education. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000377362>

Sosunova I.A. Ekologicheskaya kul'tura kak osnova obrazovaniya dlya ustoychivogo razvitiya. Vestnik Mezhdunarodnoy akademii nauk. – M. – 346 s.